

ԱՆՏԻԿ ԱՐՎԵՍՏԻ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ. ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ¹

ԱՐՄԻՆԵ ԳԱՐՐԻԵԼՅԱՆ

*պատ. գիտ. թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Երևանի պետական համալսարան
arminegabriel.iae@gmail.com*

ՀՏԴ՝ 75.056; 736.2

DOI: 10.54503/1829-4278.2024.1-64

Ամփոփագիր

Հայկական միջնադարյան մանրանկարչական դպրոցներից իր ինքնատիպությամբ, հարուստ զարդատարրերով և գեղարվեստական ոճով առանձնանում են կիլիկյան 13-14-րդ դարերի ձեռագիր մատյանները, որոնց անվանաթերթերի լուսանցազարդերում և խորանների ձևակառուցողներում պատկերված են տարատեսակ իրական և առասպելական կերպարներ: Առանձնանում են հատկապես երկու դիմակով դերասանը կամ մեկ այլ եռադեմ կերպարը, նապաստակին ձանկող արծիվն ու մի քանի այլ հորինվածքներ, որոնք աղերսվում են անտիկ շրջանի գեմմաների պատկերների հետ: Դրանք հաճախ ոճավորվել են՝ հարմարեցվելով քրիստոնեական պատկերացումներին, իսկ երբեմն նաև՝ ուղիղ ընդօրինակվել անտիկ գեմմաներից: Հայտնի է, որ միջնադարում Արևմտյան Եվրոպայում անտիկ գեմմաները ստանում են երկրորդ կիրառություն և, սկսած 7-րդ դարից, օգտագործվում եկեղեցական պարագաների՝ աղոթագրքերի կազմերի, խաչերի և մասունքարանների հարդարանքում: Սակայն անտիկ գեմմաներն այդ իրերի վրա հաճախ տեղադրվել են սխալ դիրքով՝ գլխիվայր կամ թեք, քանի որ միջնադարյան վարպետներին, որպես կանոն, չեն հետաքրքրել դրանց վրայի հեթանոսական պատկերները, և այսու դրանք դիտարկ-

¹ Հեղինակը այս թեմայով զեկուզում է ունեցել Բ. Չուգասզյանի 100-ամյակին նվիրված գիտաժողովին, որը տեղի է ունեցել 2023 թ. նոյեմբերի 17-18 Մաշտոցյան Մատենադարանում:

վել են միայն իբրև գունեղ, մշակված, գեղեցիկ քարեր: Այնուամենայնիվ, դրանց վրայի պատկերները կարող էին ներշնչման աղբյուր լինել դիտունակ մանրանկարիչների համար, որոնք ավելի համարձակ էին մարզինալ նշաններ, լուսանցազարդեր և խորանների ձակատազարդեր նկարազարդելիս:

Անտիկ գեմմաների պատկերների վերարտադրությունը կիլիկյան 13-14-րդ դարերի ձեռագիր մատյանների էջերին մի կողմից խոսում է անտիկ մշակույթի ավանդույթների շարունակական լինելու մասին, որոնք միջնադարին կարող էին փոխանցվել նաև մանրագեղ իրերի՝ անտիկ փորագիր քարերի միջոցով: Մյուս կողմից՝ դա անտիկ մշակույթի հանդեպ հետաքրքրության մի յուրօրինակ դրսևորում էր, որը հիմնարար դարձավ 14-րդ դարում Արևմտյան Եվրոպայում Վերածննդի մշակույթի ձևավորման համար:

Բանալի քարեր. Կիլիկյան մանրանկարչություն, լուսանցազարդ, Ավետարանի կազմ, անտիկ մշակույթ, գլիպտիկա, փորագիր քարեր, ձանկող արծիվ, անտիկ դերասան, դիմակ

Կիլիկյան գեղանկարչական դպրոցի մանրանկարիչները, առավել հաճախ նկարազարդվող ավետարաններից բացի, 13-րդ դարից սկսած են պատկերազարդել նաև Աստվածաշունչը, Ճաշոցը, Սաղմոսարանը, Նարեկը և այլն: Մի շարք ձեռագիր մատյանների (որոնց շարքում կարելի է առանձնացնել Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող Հեթում Բ արքայի Ճաշոցը և թիվ 9422 Ավետարանը)³ շքեղ ձևավորված անվանաթերթերի լուսանցազարդերում և խորանների ձակատազարդերի նկարազարդման մեջ ի հայտ են գալիս տարատեսակ իրական և առասպելական կերպարներ, որոնցից մի քանիսը լայն տարածում են ունեցել հատկապես անտիկ շրջանի գլիպտիկայում⁴:

Դրանցից է, օրինակ, նապաստակին ձանկող արծվի հորինվածքը: Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող թիվ 2829 ձեռագրի (Ավետարան, թուղթ, 1333 թ., Կարին քաղաք) 114ա թերթում պատկերված է մի արծիվ՝ ուղղահայաց դիրքով, որը ներքև հակված կտուցում մի նապաստակ է բռնել: Վերջինս պատկերված է հորիզոնական դիրքով և արծվի մարմնի հետ միասին խաչի ձև ունի⁵: Նույնպիսի պատկեր կա նաև թիվ 5786 ձեռագրի 7բ թերթի խորանում (Ավետարան, մագաղաթ, 1336 թ., Սիս քաղաք), որտեղ արծվի և նապաստակի պատկերներով ձևավորված խաչը գտնվում է ծաղկատերևային ֆոնի վրա⁶:

2 Գլիպտիկա՝ կիսաթանկարժեք և թանկարժեք քարերի գեղարվեստական փորագրության արվեստ:

3 **Մնացականյան Ա.**, *Հայկական զարդարվեստ*, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, նկ. 480; *Հին Հայկական մանրանկարչություն*, Երևան, Հայպետհրատ, 1952, նկ. 43:

4 **Մնացականյան Ա.**, *Հայկական զարդարվեստ*,...նկ. 481:

Նապաստակին ճանկած արծվի մեկ այլ պատկեր տեսնում ենք թիվ 7648 Ավետարանի (1270 թ., Հովհաննես Արքաեղբոր դպրոց)՝ Հովհաննես Ավետարանչի անվանաթերթի ճակատագարդի վերևում՝ հերալդիկ պատկերված աղվեսների միջև: Այստեղ դիմահայաց (ֆրոնտալ) պատկերված թևատարած արծիվը կտուցի մեջ է սեղմել կծկված, անօգնական կենդանուն (աղ. 1, նկ. 1): Ի դեպ, պատկերագրության տեսանկյունից հենց այս օրինակն է առավել նման անտիկ գեմաներին:

Ինչպես հայտնի է, արծվի/թռչնի տարրեր զուգադրումներով թեմաները բավական տարածված են եղել հին շրջանի արվեստում և իբրև արվեստի առանձին տեսակ՝ գլիպտիկայում⁵: Վանում պատահակա՝նորեն հայտնաբերված՝ նապաստակին ճանկած արծվի պատկերով նարնջագույն սարդիոնից պատրաստված մեկ գեմնա պահվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում (աղ. 1, նկ. 2)⁶: Մեզ հայտնի են մ.թ.ա 1-ին – մ.թ. 4-րդ դդ. թվագրվող նման հորինվածքով մի շարք օրինակներ՝ հայտնաբերված Ռուսաստանում (Օլվիա)⁷ և Վրաստանում (Ուրբնիսի, Դաբլագոմի, Զգուղերի)⁸, մի քանիսն էլ պահվում են Գերմանիայի⁹, Մեծ Բրիտանիայի (Էշմոլի թանգարան) թանգարաններում և մասնավոր հավաքածուներում (աղ. 1, նկ. 3)¹⁰:

Այս պատկերի զուգահեռները կարելի է տեսնել նաև գեղարվեստական տեսանկյունից փորագիր քարերին առավել մոտ՝ անտիկ շրջանի դրամների վրա, ինչպես՝ մ.թ.ա. 5-րդ դարի սկզբներին շրջանառության մեջ դրված Էլիսի արծաթե ստատերները և մ.թ.ա. 5-3-րդ դարերի Սիցիլիայի դրամները¹¹:

Հայտնի է, որ անձը փաստող իր լինելուց զատ՝ փորագիր քարերն իրենց գոյության ողջ ընթացքում ծառայել են նաև իբրև հմայիլ-թալիս-

5 **Խաչատրյան Ժ.**, Արծվի տարրեր հորինվածքներով կնքադրոշմներ, գեմաներ և քանդակներ, *ՊԲՀ*, 2, 2003, էջ 163 – 179:

6 **Գաբրիելյան Ա.**, Վանից հայտնաբերված մի կնիք, *Հայաստանի մայրաքաղաքները, Գիրք I, Վան* (Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7-9 հոկտեմբերի 2010թ.) նյութերի ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2013, էջ 115-121:

7 **Кибальчич Т.**, *Южно – русские геммы*, Берлин, Типография «Рейнке и Грунвальд», 1910, рис. 72.

8 **Джавахишвили К.**, *Памятники глиптики городища Урбниси*, Геммы Гос. Музея Грузии, V, Тбилиси: «Мецниереба», 1972, стр.107, рис. 23; **Лордкипанидзе М.**, *Колхидские перстни-печати V-III вв. до н.э.*, Тбилиси: «Мецниереба», 1975, стр. 125, рис. 15.

9 *Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen (AGDS)*, Band I, Tell 3, München: Prestel Verlag, 1972, p. 54, 113, № 2435, 2862-2864.

10 **Hening M., Mc Gregor A.**, *Catalogue of the Engraved Gems and Finger-Rings in the Ashmolean Museum*, II. Roman, Oxford, 2004, № 9.87, 9.95.

11 **Зюграф А.**, Античные монеты, *Материалы и исследования по археологии СССР*, т. 16, Москва-Ленинград, Изд.-во АН СССР, 1951, стр. 231, табл. IV, N 17.

մաններ¹²: Եվ քանի որ Հին աշխարհում մեծ կարևորություն էր տրվում նշաններին, ապա կնիքների վրա փորագրված բարեհաջող որսի տեսարանը, ըստ էության, կարող էր մեկնաբանվել իբրև իշխանության և հաղթանակի խորհրդանիշ, որոնք պետք է տրվեին կնիքի տիրոջը:

13-14-րդ դարերի կիլիկյան ձեռագիր մատյանների էջերին պատկերված նապաստակին ձանկող և հոշոտող արծվի հորինվածքը ժամանակի ընթացքում վերահմաստավորվել, ձևափոխվել ու հարմարեցվել է քրիստոնեական խորհրդանշական ընկալումներին և մեկնաբանվում է իբրև հոգիների որս (արծիվը մարմնավորում է հրեշտակին, որը հոգիներ էր որսում Աստծո համար)¹³: Կարեն Մաթևոսյանը, հիմնվելով միջնադարյան մեկնությունների վրա, ներկայացնում է «ձանկող արծվի» պատկերը որպես հանգուցյալների հոգու փրկության խորհրդանիշ¹⁴:

Ըստ Վ. Ղազարյանի՝ հոգիների որս են խորհրդանշում նաև այն հորինվածքները, որտեղ գիշատիչ գազանը կամ թռչունը ձանկել է չորքոտանուն¹⁵, ինչպես օրինակ ՄՄ թիվ 9422 Ավետարանի վեցերորդ խորանի ձակատագարդի վերևում՝ ձախ անկյունում պատկերված՝ ձյուղավորված եղջյուրներով ազնվացել եղջերուին հոշոտող հովազի պատկերը (աղ. 1, նկ. 4): Նրբիրան եղջերուն գլուխը հետ է թեքել դեպի գիշատիչը և կարծես փորձում է ձողոպրել, սակայն հովազն արդեն առջևի թաթերով մխրձվել է չորքոտանու գավակի մեջ: Ըստ միջնադարյան պատկերացումների՝ եղջերուն խորհրդանշում է քրիստոնյային (Սաղմոս 41-2), իսկ հովազը տվյալ դեպքում՝ չար ուժերը¹⁶: Ըստ Համլետ Պետրոսյանի՝ այսպես կոչվող «բարի հոշոտման» տեսարանում զոհը կարող է խորհրդանշել մարտիրոսին, իսկ ողջ հորինվածքը՝ փրկագործական նահատակության այլաբանությունը¹⁷:

Խոտակեր/սմբակավոր կենդանուն հոշոտող գիշատչի (առյուծ, հովազ) պատկերագրությունը հայտնի է դեռ խեթա-խուրիտական արվեստից, սակայն առավել մեծ տարածում է ստանում հատկապես արքեմենյան շրջանում: Այս դեպքում առյուծը խորհրդանշում է ամառը,

12 **Գաբրիելյան Ա.**, Գլիպտիկա՝ կիսաթանկարժեք և թանկարժեք քարերի փորագրության արվեստ, *Գեղարվեստի ակադեմիայի «Տարեգիրք»*, թիվ 11, 2021/2, էջ 11:

13 Սեկնության համար մեր շնորհակալությունն ենք հայտնում արվ. դր., պրոֆեսոր Վիգեն Ղազարյանին:

14 **Մաթևոսյան Կ.**, *Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները*, Երևան, «Սուրբ» հրատ., 2017, էջ 75:

15 Տե՛ս 12-րդ հղումը: Այստեղ ևս շնորհակալություն ենք հայտնում Վիգեն Ղազարյանին:

16 **Զուգասզյան Ս.**, Գանձեր Կիլիկյան մանրանկարչության, Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 9422 ձեռագրի խորանների նկարագրողումները, «ՎԷՄ» *համահայկական հանդես*, 2009, 3 (28), էջ 115:

17 **Պետրոսյան Հ.**, *Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը*, Երևան, «Պրինթինֆո», 2008, էջ 66:

ամառային գիշերահավասարը և արևը, իսկ հետապնդվող կենդանիները կարծես թե խորհրդանշում էին ձմեռային «մեռյալ» ամիսների ավարտը¹⁸: Այս հորինվածքը մ.թ.ա. 5-4-րդ դարերով թվագրվող հունապարսկական ոճի գլիպտիկայի սիրված մոտիվներից է և հայտնի է տարբեր թանգարաններում և մասնավոր հավաքածուներում պահվող մի շարք գեմանների օրինակներով (աղ. 1, նկ. 5, 6)¹⁹, ինչպես նաև խեցեգործության մեջ սևաֆիգուր սափորների նկարազարդումներով:

Հետաքրքիր են ձեռագիր մատյանների անվանաթերթերի և խորանների ձակատազարդերի վրա պատկերված տարատեսակ թռչունները՝ կաթափներ (աղ. 1, նկ. 11, 13), սիրամարգներ (աղ. 1, նկ. 9), ձկնկույներ (աղ. 1, նկ. 7), որոնք ևս աղերսվում են անտիկ գեմանների հետ: ՄՄ թիվ 9422 Ավետարանի՝ Կարպիանոսին ուղղված Եվսեբեոսի Թղթի հարդարանքում (18 ա) պատկերված են ոսկեգոծ սկահակի երկու կողմերում հերալդիկ կանգնած սիրամարգներ, որոնցից ձախ կողմի սիրամարգի գլուխը շրջված է հակառակ ուղղությամբ, իսկ աջ կողմինը ջուր է խմում սկահակից (աղ. 1, նկ. 9): Նմանօրինակ պատկեր է փորագրված նաև մ.թ. 1-ին դարով թվագրվող մատանու մեջ ընդելուզված գեմայի վրա (աղ. 1, նկ. 10)²⁰:

Միևնույն Ավետարանի երրորդ խորանի ձակատազարդից վերև՝ ձախ անկյունում, պատկերված է դեպի ծնկած թևավոր և լուսապսակով կերպարը թռչող տառեղ (*Ardea alba*), որը գլուխը հետ է թեքել և երկար կտուցի մեջ ձուկ է պահում (աղ. 1, նկ. 7) : Այս թռչունը պատկերազրական նրբագեղ ոճով, պլաստիկ կատարմամբ և նույնիսկ գունային լուծմամբ հիշեցնում է անտիկ աշխարհում գեմանների ամենահայտնի փորագրող վարպետ Դեկսամեն Խիոսացու ձեռքով ստեղծված թռչող տառեղի պատկերով սկարաբեոիդը (աղ. 1, նկ. 8):

Թիվ 9422 Ավետարանի երկրորդ խորանի գլխազարդի վերևում կենդանակերպ բռնակներով ոսկեգոծ սափորի երկու կողմերում հերալդիկ պատկերված են արաղաղներ (աղ. 1, նկ. 16): Դրանք, կարծես, պատրաստվում են կտցահարել անոթից դուրս եկող ելուստները²¹: Միջնադարյան քրիստոնեական զաղափարախոսության մեջ հատուկ դեր ունեին արաղաղները, որոնք մարգարենների և Նոր Կտակարանի առա-

18 Никulina Н., *Искусство Ионии и ахеменидского Ирана. По материалам глиптики V-IV вв. до н.э.*, Москва, «Искусство», 1994, с. 82-83.

19 Boardman J., *Greek Gems and Finger Rings*, London: Thames and Hudson, 1970, № 694; Richter Gisela M.A., *Engraved Gems of the Greeks and the Etruscans*, London, Phaidon, 1968, № 385.

20 *Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen* (AGDS), Band I, Teil 3, München: Prestel Verlag, 1972, p. 54, 113, № 2431.

21 **Չուգասզյան Ս.**, Գանձեր Կիլիկյան մանրանկարչության..., էջ 109:

քյալների՝ լուսածագը խորհրդանշող թռչուններն էին²², ինչպես նաև առնչվում էին Պետրոս առաքյալի ուրացման հետ: Ձեռագիր մատյաններում դրանք հաճախ պատկերվում են խորանների ճակատագարների վրա, ինչպես առանձին, այնպես էլ դեմ դիմաց՝ հերալդիկ դիրքով: Թիվ 9422 Ավետարանի աքաղաղները պատկերված են վառ կարմիր մարմինները կորացրած, թևերը հետ տարած, գլուխները փոքր-ինչ իջեցրած դեպի առաջ՝ կարծես պատրաստվում են հարձակման: Այս հորինվածքն իր պատկերագրությամբ աղերսվում է մ.թ.ա. 4-րդ դարով թվագրվող հունապարսկական ոճի մի շարք բազմանիստ կնիքների, ինչպես նաև Հյուսիսմերձսևծովյան հունական գաղութներից հայտնի և Էրմիտաժում պահվող պրիզմայաձև մի կնիքի վրայի պատկերին (աղ. 1, նկ. 17)²³ և ներկայացնում է անտիկ աշխարհում ժամանցի և զվարճանքի շատ սիրելի ձևերից մեկը՝ աքլորակռիվը: Նման տեսարաններ պատկերված են ինչպես անտիկ շրջանի գլիպտիկայում, այնպես էլ համաժամանակյա կարմրաֆիգուր սափորների վրա և մոնումենտալ գեղանկարչության մեջ (խճանկար, որմնանկար):

Պետք է ասել, որ կլիկյան ձեռագիր մատյաններում երբեմն հանդիպում են անտիկ գեմմաների վրա փորագրված պատկերների հետ նույնական օրինակներ, որոնց քննությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ մատյանների ծաղկողները ձեռքի տակ ունեցել են անտիկ գլիպտիկայի նմուշներ, որոնցից էլ կարող էին արտանկարել այդ պատկերները: Դրանց շարքում հատկապես հիշատակելի են Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվող Հեթում Բ արքայի Ճաշոցի տիտղոսաթերթերի լուսանցագարդերում զետեղված երկու դիմակներով դերասանի և եռադեմ կերպարի պատկերները:

Հեթում Բ արքայի Ճաշոցի 293ա տիտղոսաթերթի նրբահյուս լուսանցագարդի վերին հատվածում զետեղված է եռադեմ անտրոպոմորֆ պատկեր, որի վրա վեր է խոյանում ճակատային դիրքով խրոխտ կանգնած, թևերը փոքր-ինչ բարձրացրած, ձանկերը լայն բացած մի արծիվ (աղ. 2, նկ. 1, 2):

Առասպելական եռադեմ կերպարը, որի դեմքերից երկուսը կիսադեմ են (պրոֆիլ) պատկերված, իսկ երրորդը՝ ճակատային (ֆրոնտալ), ևս տարածված էր անտիկ շրջանի փոքր պլաստիկայում՝ կնիքների և դրանց շատ նման դրամների վրա (աղ. 2, նկ. 5, 7), (ի դեպ՝ մ.թ.ա. 4-րդ դարով թվագրվող եռադեմ կերպարի պատկերով դրամներ միջնադար-

22 **Պազարյան Վ.** *Խորանների մեկնություն*, Երևան, «Սարգիս Խաչենց», 1995, էջ 25, 28:

23 **Никulina Н.**, *Искусство Ионии и ахеменидского Ирана. По материалам глиптики V-IV вв. до н.э.*, Москва, «Искусство», 1994, № 291, 466, 474.

րում հաճախ են հայտնաբերվել Կիլիկիայում)²⁴: Եռադեն կերպարի պատկերով բուլլա հայտնի է նաև մայրաքաղաք Արտաշատի պեղումներով հայտնաբերված մ.թ.ա. 2- – մ.թ. 1-ին դարերով թվագրվող արխիվից (աղ. 2, նկ. 4)²⁵:

Սակայն պետք է նշել, որ այս կերպարն անտիկ շրջանի գլիպտիկայում պատկերված է ինչպես առանձին, այնպես էլ կանթարոս կոչվող անոթի (աղ. 2, նկ. 3) հորինվածքներում, որով ձևավորվել է այդ անոթի ստորին հատվածը (աղ. 2, նկ. 6, 8): Մեր կարծիքով չի բացառվում, որ Հեթում Բ արքայի Ճաշոցի դիտունակ մանրանկարիչը, ծանոթ լինելով այս հորինվածքին, վերափոխատարել է այն և յուրօրինակ լուծում գտել՝ փոխարինելով կանթարոսը արծվի պատկերով, մինչույն ժամանակ բացված թևերով արծվի պատկերի կառուցվածքը նմանեցնելով երկու բարձր բռնակներով անոթի դիմահայաց տեսքին:

Հեթում Բ արքայի Ճաշոցի մեկ այլ տիտղոսաթերթի (334 ա) բուսական տարրերի բարդ հյուսվածքներով ձևավորված շքեղ լուսանցազարդի մեջ պատկերված է դեպի ձախ նայող երիտասարդի ռեալիստական կիսադեն (աղ. 2, նկ. 9, 10): Վերջինիս գլխին միաժամանակ երկու դիմակ կա, որոնք պատկերում են բեղ-մորուքով հասուն տղամարդկանց: Այս պատկերի հետ նույնական հորինվածքով մի գեմմա հայտնի է գերմանական հավաքածուներից (աղ. 2, նկ. 11)²⁶, իսկ մեկ ուրիշ օրինակ էլ պահվում է Հայաստանի պատմության թանգարանում (աղ. 2, նկ. 12)²⁷: ՀՊԹ-ի նարնջագույն սարդիոնից պատրաստված կնիքի վրա պատկերված է դեպի աջ նայող անմորուս երիտասարդի պատկեր, որը նույնպես միաժամանակ կրկնակի դիմակ է կրում: Դիմակներից մեկն անմիջապես գլխի գագաթին է, իսկ մյուսը՝ ծոծրակի վրա: Հայտնի է, որ անտիկ թատրոնում բոլոր դերերը կատարում էին երեք դերասաններ, գործող անձի հիմնական տարբերակիչ տարրը թերևս վառ գունավորված դիմակն էր, որի միջոցով ներկայացվում էին կերպարների սեռը, տարիքը և տրամադրությունը: Արագ կերպարանափոխվելու համար շատ հաճախ նրանք միաժամանակ երկու դիմակ էին դնում, որոնք, ըստ անհրաժեշտության, արագ և ճարպիկ շարժումով կարելի էր փոխել: Ահա այդպիսի դերասան է պատկերված ինչպես ՀՊԹ-ում պահվող կնիքի, այնպես էլ Հեթում Բ արքայի Ճաշոցի տիտղոսաթերթի լուսանցազարդի վրա:

24 Շնորհակալություն ենք հայտնում Ինեսա Դանիելյանին՝ մեր ուշադրությունը այդ դրամների վրա հրավիրելու համար:

25 **Хачатрян Ж., Неверов О.**, *Архивы столицы Древней Армении – Арташата* (Археологические памятники Армении № 20), Ереван, Изд. «Гитутюн» НАН РА, 2008.

26 *Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen* (AGDS), Band I, Tell 3, München: Prestel Verlag, 1972, p. 22, No 2225.

27 Մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում ՀՊԹ տնօրեն մանկ.գ.թ. Դավիթ Պողոսյանին՝ այս գեմման հրատարակման թույլտվության համար:

Հարց է առաջանում, թե ինչպե՞ս կարող էին անտիկ գեմմաները մոտ մեկուկես հազարամյակ անց հայտնվել միջնադարյան գրչության կենտրոններում կամ վանական համալիրներում:

Անտիկ շրջանի գեմմաներն ու թանկարժեք քարերը միջնադարյան միջավայրում հնության մասունքների առավել ակնհայտ օրինակներն են: Թեև քրիստոնեություն ընդունելուց հետո անտիկ գեմմաները կորցնում են իրենց խորհրդաբանական և գործառնությանին նշանակությունը և աստիճանաբար դուրս են գալիս կիրառությունից, սակայն կամերային արվեստի այս նուրբ գործերի՝ փորագիր, մշակված, գույնզգույն քարերի հնայքը թույլ չէր տալիս դրանք մոռանալ: Եվ չնայած դրանց վրայի հեթանոսական թեմայով փորագրություններին՝ միջնադարում Արևմտյան Եվրոպայում անտիկ գեմմաները ստանում են երկրորդ կիրառություն և սկսած 7-րդ դարից՝ օգտագործվում եկեղեցական պարագաների՝ կիսաթանկարժեք քարերով ընդելուզված խաչերի, աղոթագրքերի կազմերի և մասունքարանների հարդարանքում (Լանգոբարդյան Թեոդելինդա թագուհու՝ 7-րդ դարով թվագրվող Ավետարանի կազմը, Hugo d'Oignies-ի Ավետարանը, 1228-1230 թթ. և այլն): Մեր տարածաշրջանում անտիկ գեմմաների կրկնակի օգտագործման օրինակներ կան Վրաստանի ազգային թանգարանում պահվող սրբապատկերներից մեկի (11-րդ դար) և տրիպտիխի (16-17 դդ.) վրա:

Պետք է նշել, որ օգտագործվելով եկեղեցական պարագաների դեկորատիվ հարդարանքում, անտիկ գեմմաները, որպես կանոն, դիտարկվել են իբրև գունեղ, մշակված և գեղեցիկ քարեր, որոնք շատ հաճախ կանխամտածված տեղադրվել են ոչ ձիշտ դիրքով՝ գլխիվայր կամ թեք: Այնուամենայնիվ, դրանց վրայի պատկերները կարող էին ներշնչման աղբյուր լինել գեղարվեստական որոնումների նոր ուղի բռնած դիտունակ և համարձակ կիլիկյան մանրանկարիչների համար, որոնք ավելի համարձակ էին մարգինալ նշաններ, անվանաթերթերի լուսանցազարդեր և խորանների ձակատազարդեր նկարազարդելիս:

Չենք բացառում նաև այն, որ կիլիկյան ձեռագիր մատյանների պատվիրատուները, որոնք հաճախ պալատական շրջանակին մոտ կանգնած բարձրաստիճան ազնվականներ էին, կարող էին ունենալ անտիկ գեմմաների օրինակներ կամ նույնիսկ հավաքածուներ և հենց իրենք պատվիրեին սիրելի գեմմայի պատկերի գետեղումը անձնական օգտագործման մատյանների լուսանցազարդերում²⁸:

28 Հետաքրքիր է նշել, որ 13-րդ դարի կիլիկյան չորս ձեռագրերի էջերին և անվանաթերթերում հայտնի են 10-11-րդ և 13-րդ դարերի ոսկե դրամների ընդօրինակություններ: Ձեռագիր մատյանների էջերին դրամների

Եզրակացություն

Կիլիկյան մանրանկարչական դպրոցի մի քանի ձեռագրերի տիտղոսաթերթերի գլխազարդերի և լուսանցազարդերի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս ասել, որ դրանց մեջ պատկերված տեսարաններն ու կերպարները երբեմն անտիկ փորագիր քարերի նմանակումներ են, որոշ դեպքերում՝ նույնիսկ կրկնօրինակներ: Սա մի կողմից վկայում է անտիկ մշակույթի ավանդույթների շարունակական լինելու մասին, որոնք միջնադարին կարող էին փոխանցվել նաև մանրագեղ իրերի՝ անտիկ փորագիր քարերի միջոցով: Մյուս կողմից՝ անտիկ մշակույթի հանդեպ հետաքրքրության մի յուրօրինակ դրսևորում է, որը 14-րդ դարում Արևմտյան Եվրոպայում հիմք դարձավ Վերածննդի ձևավորվող մշակույթի համար:

Լինելով փոքր և կարծր՝ գեմմաները, որպես կանոն, շատ լավ են պահպանվում և այսօր մեզ են հասել մաքուր, չաղավաղված և չխամրած, ինչպես հազարամյակներ առաջ ստեղծվել են փորագրող վարպետների կողմից: Այդ հատկանիշների և շարժունության շնորհիվ էլ անտիկ շրջանի փորագիր քարերի միջոցով հենց կարող էին տարածվել և միջնադարին փոխանցվել անտիկ մշակույթի ավանդույթները՝ ինչպես իրենց ստեղծման վայրերում, այնպես էլ դրանցից շատ ավելի հեռավոր շրջաններում:

Հայկական մանրանկարչության Կիլիկյան դպրոցի ձեռագիր մատյանների էջերին վերոնշյալ պատկերների ի հայտ գալուն կարող էր նպաստել նախ Կիլիկիայի դիրքը, որը պատմականորեն երկար ժամանակ եղել է անտիկ մշակույթի ազդեցության ներքո: Երկրորդը՝ շատ ավելի ուշ՝ 13-14-րդ դարերում, միջազգային առևտրի զարգացմանը զուգընթաց այստեղ հանգրվանում էին արևմտաեվրոպացի (Վենետիկ, Ջենովա, Պիզա, Արագոնի թագավորություն) վաճառականները, որոնք ևս կարող էին Արևմուտքից իրենց հետ բերել կամերային արվեստի նրբին գոհարները՝ անտիկ գեմմաները:

պատկերների ի հայտ գալը հետազոտողները բացատրում են Մխիթար Գոշի «Գիրք Դատաստանի»-ի նեոպլատոնական գաղափարներով, համաձայն որի ոսկյա դրամներն, իրենց մաքուր բնույթի պատճառով, մեկնաբանվում են որպես Քրիստոսի աստվածային էության խորհրդանիշ (տես **Акопян А., Даниелян И.**, Идеи, монеты и художники: об изображении монет и печатей в армянских рукописях XIII–XVI вв., *Graphosphaera* 3/2 (2023), с. 218–260).

REFLECTION OF HELLENISTIC ART TRADITIONS IN CILICIAN MINIATURE: PRELIMINARY NOTES

ARMINE GABRIELIAN

PhD in History

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA

Yerevan State University

Abstract

The Cilician miniature school stands out among other Armenian miniature centers for its brilliance, rich design, and artistic style. Beginning from the 13th century, in addition to the Gospels, Cilician miniaturists also illustrated the Bible, Lectionary (Tchashots), the Book of Psalms, Narek, and many other works. The richly decorated front pages of the Lectionary of Hetum II (1268, MM979), and a Gospel (13th c., MM9422) feature various real and fantastic creatures related to the antique images.

The images of an actor with a two-faced mask, a three-faced human head, an eagle holding a rabbit in its claws and other compositions were especially widespread in the glyptic of the Hellenistic period. These compositions found in the Cilician miniature of the 13th and 14th centuries are sometimes so stylized and adapted to Christian iconography that they lose their initial significance. At the same time, Cilician miniature also features specimens identical to the Hellenistic ones. The study of the latter reveals that medieval miniaturists were familiar with, or had on hand, the examples of the Hellenistic glyptic and used them to make copies of the images and compositions.

From the 7th century onward, Hellenistic gems and cameos were used in the decoration of Gospel bindings and crosses (for example, the Gospel of Theodelinda, queen of the Lombards, Gospel of Hugo d'Oignies, 1228–1230) in Western Europe. The use of colorful and processed stones in the church utensils could be a source of inspiration for miniaturists who acted freely in cases of secondary or marginal illuminations. Thus, the traditions of Hellenistic art moved to medieval utensils via engraved Hellenistic stones. This pronounced interest in ancient culture became fundamental for the formation of Renaissance culture in Western Europe in the 14th century.

Keywords: Cilician miniature, marginal ornaments, Gospel binding, ancient culture, glyptic, engraved stones, actor, mask

ВЫРАЖЕНИЕ ТРАДИЦИЙ АНТИЧНОГО ИСКУССТВА В КИЛИКИЙСКОЙ МИНИАТЮРЕ. ПРЕДВОРИТЕЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ

АРМИНЕ ГАБРИЭЛЯН

канд. ист. наук

*Институт археологии и этнографии НАН РА
Ереванский государственный университет*

Резюме

Киликийская школа миниатюры выделяется среди других армянских школ своим изяществом, богатым оформлением и художественным стилем. Начиная с XIII века киликийские миниатюристы, помимо Евангелия, иллюстрировали также Библию, Чашоц, Книгу Псалмов, Нарек и многие другие сборники. В композициях богато декорированных титульных листов Чашоца Хетума II (1268 г., ММ 979) и Евангелия XIII в., (ММ9422) часто можно видеть различных реальных и фантастических персонажей, восходящих к образцам античной глиптики.

В античной глиптике особенно широкое распространение получили изображения так называемого актера с двойной маской, трехликого образа, а также когтящего жертву орла и другие образы, которые, включаясь в композиции киликийских миниатюр XIII–XIV веков, иногда настолько стилизуются и приспособливаются к христианской иконографии, что теряют свой первоначальный смысл. В то же время, порой можно встретить примеры, идентичные античным образцами. Исследование последних показывает, что средневековые миниатюристы были знакомы или имели под рукой образцы античных резных камней и использовали их для копирования этих образов и сюжетов.

Известно, что начиная с VII века в Западной Европе античные геммы и камеи использовались в декорировании крестов, окладов Евангелий (например, Евангелие королевы лангобардов Теоделинды, Gospel of Hugo d'Oignies, 1228–1230 гг. и т.д.). Используемые в качестве красочных и обработанных камней в декорировании церковной утвари, эти резные камни могли бы стать источником вдохновения для миниатюристов, которые не были скованы в случае неглавных, маргинальных изображений. Таким образом, традиции эллинистического искусства могли проникнуть в средневековые изделия также через античные резные камни. Такое проявление интереса к античной культуре в дальнейшем становится основополагающим для формирования культуры Возрождения XIV века.

Ключевые слова: Киликийская миниатюра, маргинальные изображения, переплет Евангелия, античная культура, глиптика, резные камни, когтящий орёл, актер, маска

Գրականության ցանկ

1. **Գաբրիելյան Ա.**, Վանից հայտնաբերված մի կնիք, *Հայաստանի մայրաքաղաքները, Գիրք I, Վան, Վան քաղաքի առաջին հիշատակության 2865-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի (7-9 հոկտեմբերի 2010թ.) նյութերի ժողովածու*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 2013, էջ 115-121:
2. **Գաբրիելյան Ա.**, Գլխատիկա՝ կիսաթանկարժեք և թանկարժեք քարերի փորագրության արվեստ, *Գեղարվեստի ակադեմիայի «Տարեգիրք»*, թիվ 11, 2021 (2), էջ 9-24:
3. **Ղազարյան Վ.**, *Խորանների մեկնություն*, Երևան, «Սարգիս Խաչենց», 1995:
4. **Խաչատրյան Ժ.**, Արծվի տարբեր հորինվածքներով կնքադրոշմներ, գեմաներ և քանդակներ, *ՊԲՀ*, 2, 2003, էջ 163-179:
5. *Հին հայկական մանրանկաչություն*, Ալբոմ, Երևան, «Հայպետհրատ», 1952:
6. **Հովհաննիսյան Ս.**, *Կիլիկյան ձեռագրերի լուսանցապատկերները*, XIII-XIV դդ, Երևան, «Նաիրի», 2009:
7. **Մաթևոսյան Կ.**, *Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները*, Երևան, «Մուղնի», 2017:
8. **Մնացականյան Ա.**, *Հայկական զարդարվեստ*, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955:
9. **Պետրոսյան Հ.**, *Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերաչությունը, իմաստաբանությունը*, Երևան, «Փրինթինֆո», 2008:
10. **Չուգասզյան Ս.**, Գանձեր Կիլիկյան մանրանկարչության, Ս. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 9422 ձեռագրի խորանների նակարազարդումները, «Վէմ» *համահայկական հանդես*, 3(28), 2009, էջ 104-125:
11. **Акопян А., Даниелян И.**, Идеи, монеты и художники: об изображении монет и печатей в армянских рукописях XIII-XVI вв., *Graphosphæra* 3/2 (2023), с. 218-260.
12. **Джавахишвили К.**, *Памятники глиптики городища Урбниси, Геммы Гос. Музея Грузии*, V, Тбилиси, «Мецниереба», 1972.
13. **Зюграф А.**, Античные монеты, *Материалы и исследования по археологии СССР*, т. 16, Москва-Ленинград: Изд.-во АН СССР, 1951.
14. **Казарян В., Манукян С.**, *Матенадаран, Армянская рукописная книга VI-XIV веков*, т. 1, Москва: «Книга», 1991.
15. **Кибальчич Т.**, *Южно - русские гелии*, Берлин, Издание Н.Будковской. Типография «Рейнке и Грунвальд», 1910.
16. **Лордкипанидзе М.**, *Колхидские перстни-печати V-III вв. до н. э.*, Тбилиси, «Мецниереба», 1975.
17. **Никулина Н.**, *Искусство Ионии и ахеменидского Ирана. По материалам глиптики V-IV вв. до н.э.*, Москва, «Искусство», 1994.

18. **Хачатрян Ж., Неверов О.**, *Архивы столицы Древней Армениии – Арташата, Археологические памятники Армениии № 20*, Ереван, «Гитутюн», 2008.
19. *Antike Gemmen in Deutschen Sammlungen (AGDS)*, Band I, Tell 3, München: Prestel Verlag, 1972.
20. *Armenian Miniatures of the 13th and 14th Centuries from the Matenadaran Collection*, Yerevan (text by Emma Korkhmazian, Irina Drampian, Gravard Hakopian), Leningrad, Aurora art publishers, 1984.
21. **Boardman J.**, *Greek Gems and Finger Rings, Early Bronze Age to Late Classical*, London, Thames and Hudson, 1970.
22. **Hening M., Mc Gregor A.**, *Catalogue of the Engraved Gems and Finger-rings in the Ashmolean Museum*, II. Roman, Oxford 2004.
23. **Richter Gisela M. A.**, *Engraved Gems of the Greeks and the Etruscans, A History of Greek Art in Miniature*, London, Phaidon, 1968.

Նկարների և աղյուսակների ցանկ

Աղյուսակ 1

1. Հովհաննես Ավետարանչի տիտղոսաթերթը, դետալ, Ավետարան 7648, ըստ՝ Казарян В., Манукян С., Матенадаран, Москва, 1991, рис. 329
2. Անտիկ զեմնա, ՀՊԹ, անհ.՝ հեղինակի
3. Անտիկ զեմնա, մասնավոր հավաքածու
4. Խորան Է, դետալ, Ավետարան ՄՄ9422, թ. 6ա, աղբյուրը՝ Казарян В., Манукян С., Матенадаран, Москва, 1991, рис. 260
5. Անտիկ մատանի, ըստ՝ Boardman J., *Greek Gems and Finger Rings, Early Bronze Age to Late Classical*, London, 1970, № 694
6. Սկարաբեոիդ, աղբյուրը՝ Richter Gisela M.A., *Engraved Gems of the Greeks and the Etruscans, A History of Greek Art in Miniature*, London, 1968, № 385
7. Խորան Գ, դետալ, Ավետարան ՄՄ9422, թ. 3 բ, աղբյուրը՝ Казарян В., Манукян С., Матенадаран, Москва, 1991, рис. 255
8. Սկարաբեոիդ, մ.թ.ա. 4-րդ դար, Դեկսամեն Խիոսեցի, Պետ. Էրմիտաժ, աղբյուրը՝ Никулина Н., *Искусство Ионии и ахеменидского Ирана. По материалам глиптики V-IV вв. до н.э.*, Москва, 1994, рис. 84
9. Եվսերեոսի թուղթը Կարալիանոսին, դետալ, Ավետարան ՄՄ9422, թ. 18 ա, աղբյուրը՝ Казарян В., Манукян С., Матенадаран, Москва, 1991, рис. 261
10. Անտիկ զեմնայով ընդելուզված մատանի, ըստ՝ AGDS, Band I, Tell 3, München, 1972, № 2431
11. Հովհաննես Ավետարանչի տիտղոսաթերթը, դետալ, Ավետա-

- րան 5784, 1293 թ., թ. 280 ա, աղբյուրը՝ Կазарян В., Манукян С., *Матенадаран*, Москва, 1991, рис. 354
12. Բուլլա, մայրաքաղաք Արտաշատ, մ.թ.ա. II– մ.թ. 59 թ., աղբյուրը՝ Хачатрян Ж., Неверов О., *Архивы столицы Древней Армении – Арташата, Археологические памятники Армении № 20*, Ереван, 2008, № 719
 13. Խորան Ը, դետալ, Ավետարան ՄՄ9422, թ. 8ա:
 14. Անտիկ սկարաբեոիդ
 15. Անտիկ սկարաբեոիդ
 16. Խորան Բ, դետալ, Ավետարան ՄՄ9422, թ. 2ա, աղբյուրը՝ Կазарян В., Манукян С., *Матенадаран*, Москва, 1991, рис. 253
 17. Պրիզմայաձև կնիք, մ.թ.ա. IV դար, աղբյուրը՝ Никулина Н., *Искусство Ионии и ахеменидского Ирана. По материалам глиптики V–IV вв. до н.э.*, Москва, 1994, № 291

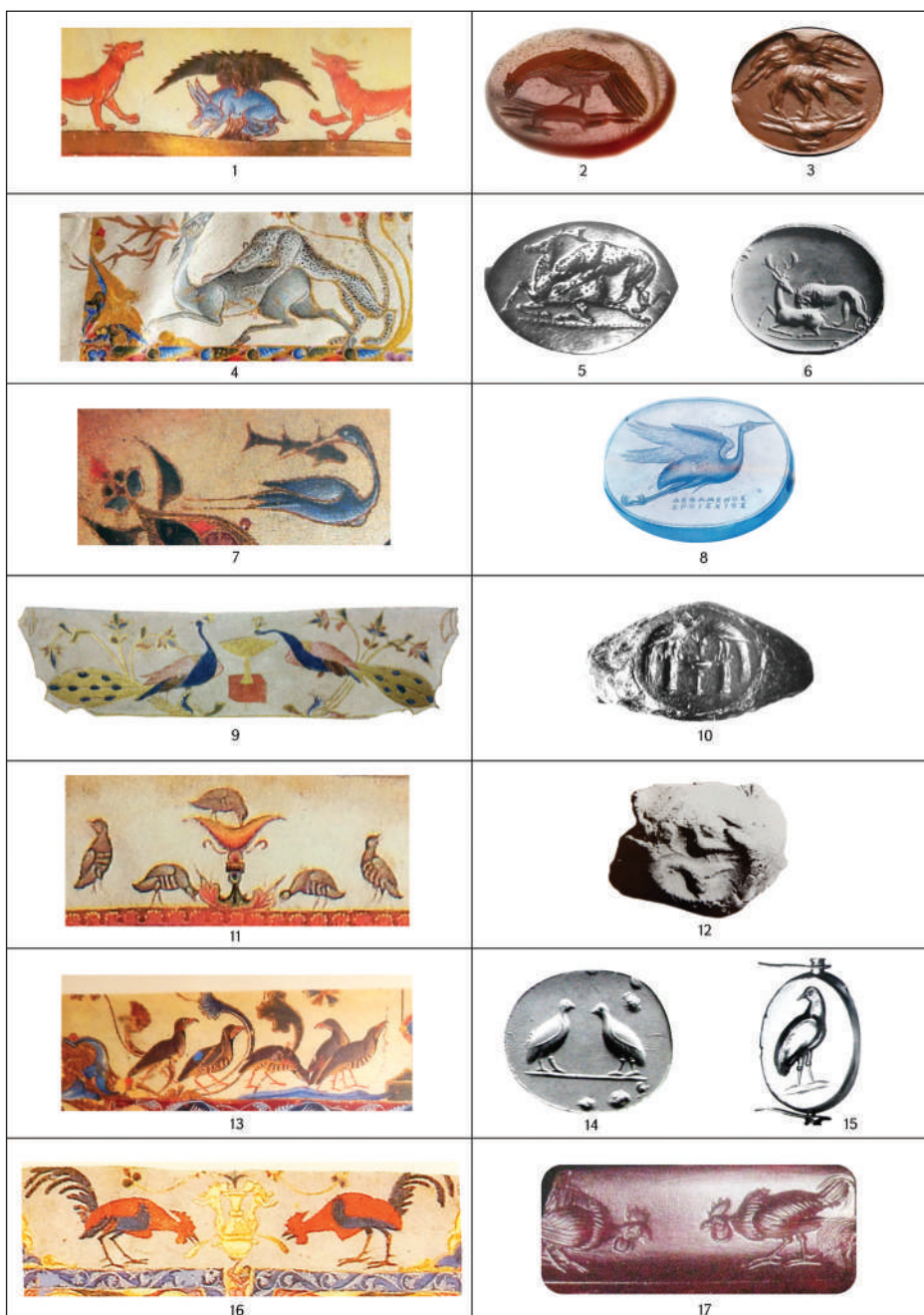
Աղյուսակ 2

1. Տիտղոսաթերթ, Հերոնի Բ արքայի Ճաշոց, ՄՄ979, թ. 293ա, աղբյուրը՝ Կазарян В., Манукян С., *Матенадаран*, Москва, 1991, рис. 288
2. Տիտղոսաթերթ, Հերոնի Բ արքայի Ճաշոց, ՄՄ979, թ. 293ա, դետալ:
3. Անտիկ կանթարոս
4. Բուլլա, մայրաքաղաք Արտաշատ, մ.թ.ա. II–մ.թ. 59 թ., աղբյուրը՝ Хачатрян Ж., Неверов О., *Архивы столицы Древней Армении – Арташата, Археологические памятники Армении № 20*, Ереван, 2008, № 929/2
5. Անտիկ զենմա, մասնավոր հավաքածու:
6. Անտիկ զենմա, աղբյուրը՝ Richter Gisela M.A., *Engraved Gems of the Greeks and the Etruscans, A History of Greek Art in Miniature*, London, 1968, № 566
7. Արծաթե դրամ, Կիլիկիա, մ.թ.ա. 4–րդ դար, աղբյուրը՝ <https://www.acsearch.info/search.html?term=cilicia+janiform>
8. Անտիկ զենմա, ըստ՝ AGDS, Band I, Tell 3, München, 1972, № 2351:
9. Տիտղոսաթերթ, Հերոնի Բ արքայի Ճաշոց, ՄՄ979, թ. 334 ա, աղբյուրը՝ Կазарян В., Манукян С., *Матенадаран*, Москва, 1991, рис. 291
10. Տիտղոսաթերթ, Հերոնի Բ արքայի Ճաշոց, ՄՄ979, թ. 334ա, դետալ
11. Անտիկ զենմա, աղբյուրը՝ AGDS, Band I, Tell 3, München, 1972, № 2225
12. Անտիկ զենմա, ՀՊԹ, լուսանկարը՝ հեղինակի

Ընդունվել է՝ 23.04.2024

Գրախոսվել է՝ 05.05.2024

Հանձնվել է տպ.՝ 03.10.2024

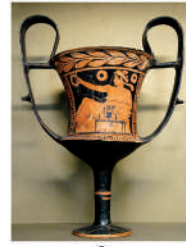

1

2

3

4

5

6

7

8

11

12

9

10